

УДК 347.734:336.711.2(477)

Л. К. Царьова

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЕМІСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ

Актуальність теми обумовлена роллю, яку відіграє грошова емісія для держави та суспільства. Вона може сприяти вдосконаленню системи грошового обігу, поліпшенню стану економіки, її стабілізації, а може, й навпаки, спричинити інфляцію, кризові явища, підвищення соціальної напруженості у суспільстві.

Окремі питання, що стосуються грошової емісії, розглядалися в юридичній літературі, зокрема в наукових працях відомих українських вчених Л. К. Воронової, Є. О. Алісова, І. Б. Заверухи, М. П. Кучерявенко, Т. А. Латковської, О. П. Орлюк, П. С. Пацурківського, А. О. Селіванова і інших, представників російської фінансово-правової науки Є. М. Ашмаріної, К. С. Бельського, О. М. Горбунової, О. М. Грачової, С. В. Запольського, М. В. Карасьової, О. М. Пастушенко, Н. І. Хімічевої та інших, а також у роботах учених-економістів, але їх дослідження були присвячені іншим проблемам, і тому питання грошової емісії висвітлювались лише у тих аспектах, які стосувались тем їхніх досліджень.

Метою даної статті є дослідження процесу становлення правового інституту грошової емісії, зокрема, в Україні, визначення правових основ грошової емісії, формулювання поняття «емісійна діяльність Національного банку України», визначення кола суб'єктів правовідносин, пов'язаних з емісійною діяльністю НБУ, їх прав та обов'язків.

Термін «емісія» походить від латинського *emissio* — випуск. У довідниковій літературі емісія зазвичай визначається як випуск у обіг грошових знаків, цінних паперів, боргових зобов'язань [2, с. 45; 9, с. 769].

Т. А. Латковська визначає грошову емісію як утворення та надходження у грошовий обіг різних платіжних засобів [4, с. 229].

Поява у суспільстві грошей як загального еквівалента обумовлена розвитком товарного виробництва та потребою виробників обмінюватися результатами своєї праці.

Деякі автори емісією вважають не тільки випуск (тобто власне друкування) грошових знаків у всіх формах, але і збільшення всієї маси готівкових та безготівкових грошей [8, с. 282].

Випуск грошей у обіг у різні часи та у різних країнах здійснювався різними суб'єктами. Так, у Європі в період феодалізму право чеканки монет мав кожен суверенний феодал, що приносило йому не тільки дохід, але й певну владу. Тому у Римській імперії було встановлено прерогативу правителя на чеканку монет.

Перші паперові гроші з'явилися у Китаї ще в епоху середньовіччя. На той час у Європі в обігу перебували металеві гроші як повноцінні, виготовлені із дорогоцінного металу завдяки чому мали власну вартість, так і неповноцінні, виготовлені із дешевого металу, через що реальна їх вартість була значно нижчою зазначеної на них номінальної вартості. Згодом європейці зрозуміли переваги використання в обігу такого виду загального еквівалента, як паперові гроші, і почали їх емітувати.

Спочатку емісійною діяльністю займалися комерційні банки, які водночас і надавали банківські послуги.

Перші європейські паперові гроші у вигляді банкнот були емітовані банком Швеції (Стокгольмським банком) у 1661 р.

Державне регулювання грошової емісії з'явилося у Англії в 1694 р. Правом грошової емісії банкнот був наділений Англійський банк (Bank of England), створений в 1694 р. власниками великих приватних банківських підприємств (банкірських домів) як приватний акціонерний банк [4, с. 77–78]. Починаючи з 1787 р. банкноти випускали також і інші комерційні банки, але розміри їх грошових емісій були незначними. Поступово держава почала обмежувати їх емісійну діяльність. З 1833 р. банкноти Банку Англії були оголошені законним платіжним засобом, проте деякий час продовжувалась емісійна діяльність і комерційних банків. Згодом Англійський банк став основним емісійним інститутом Англії.

У 1844 р. був прийнятий Банковий Акт (Bank Charter Akt), відомий у літературі як Акт Роберта Піля, згідно з яким з 6 травня 1844 р. виключним правом емісії банкнот був наділений Банк Англії, в якому був створений Емісійний департамент. Зазначеним актом встановлено право Банку Англії емітувати банкноти, не забезпечені золотими злитками або золотими монетами, що зберігались у його сейфі, на суму, що не перевищувала 14 мільйонів фунтів стерлінгів на рік або, у будь-якому випадку, двох третин запасів дорогоцінних металів.

Таким чином вперше було законодавчо встановлено емісійне право як право виключно центрального банку на здійснення емісії грошових знаків без спеціального дозволу законодавчих органів та у певних межах без відповідного забезпечення. Згодом з'явилися норми, що регулювали порядок здійснення емісії та інші питання щодо емісії грошових знаків, які у сукупності і створили інститут емісійного права.

Запровадження паперових грошей замість повноцінних монет із дорогоцінних металів не завжди сприймалося суспільством, населення з не-

довірою ставилось до паперових асигнацій, які виступали лише знаками вартості, не маючи власної цінності. Тому влада у деяких країнах приймала акти, в яких були передбачені найжорсткіші санкції за відмову приймати паперові асигнації, емітовані державою.

У царській Росії першу емісію банкнот здійснено за часів правління Катерини II згідно з її маніфестом від 1768 р. про випуск паперових грошових знаків — асигнацій (від лат. *assignatio* — призначення) у 1769 р.

На території України після проголошення Центральною Радою 20.11.1917 р. створення Української Народної Республіки 19.12.1917 р. був прийнятий тимчасовий закон про випуск державних кредитних білетів УНР, згідно з яким кредитні білети випускаються у карбованцях. Зазначалось, що один карбованець містить 17,424 долі чистого золота і ділиться на 2 гривні або 200 шагів. 05.01.1918 р. з'явилась перша українська купюра номіналом у 100 карбованців з зображенням тризуба, який згодом, у березні 1918 р. був оголошений Державним гербом УНР [10].

Зі створенням СРСР, до складу якого увійшла й Україна як одна із союзних республік, на союзній території існувала єдина грошова одиниця — союзний рубль (на українській мові — карбованець).

Історичні події, які відбулися на початку 90-х років минулого століття і супроводжувались створенням на територіях колишніх радянських республік незалежних суверенних держав, внесли відповідні зміни і у грошову систему.

Кожній суверенній державі притаманна наявність власної грошової системи, структурними елементами якої вважаються:

- встановлена законом національна грошова одиниця;
- регулювання порядку емісії грошей;
- встановлені форми грошей (паперові, металеві, електронні тощо);
- встановлені види готівкових грошових знаків та засоби їх захисту;
- встановлені форми грошового обігу та його регулювання; порядок встановлення валютного курсу.

Одним із елементів грошової системи є емісійна система. О. П. Орлюк вказує, що емісійну систему розглядають як законодавчо встановлений порядок випуску в обіг грошових знаків [5, с. 314].

З розвитком суспільних відносин відбувається і розвиток емісійної справи, з'являються нові емісійні технології, вдосконалюється система забезпечення та захисту грошових знаків.

В Україні ще до прийняття Акта проголошення незалежності України Верховною Радою УРСР 20 березня 1991 р. був прийнятий Закон «Про банки і банківську діяльність», у ст. 8 якого встановлювалось, що Національний банк України є її єдиним емісійним центром, йому належить монопольне право на випуск грошей в обіг, а також випуск національних грошових знаків за рішенням Верховної Ради України. Зазначеним Законом також закріплено право Національного банку України на визначення виду грошових знаків, їх номіналу та особливих ознак і системи захисту.

Необхідність вдосконалення законодавства, що регулює банківську діяльність, спонукала законодавця до прийняття нових нормативних актів із урахуванням вимог часу щодо гармонізації національного законодавства із законодавством Євросоюзу та нормами міжнародного права, у тому числі і стосовно сфери емісійного права. До чинних нормативних актів, що є правовими основами емісійної діяльності Національного банку України як єдиного емісійного центру держави, належать Конституція України, закони України «Про Національний банк України» від 20.05.1999 р., Постанова Президії Верховної Ради України «Про введення в обіг на території республіки купонів багаторазового використання» від 09.09.1991 р. № 1519-XII, постанови Верховної Ради України «Про надання дозволу Національному банку України на кредитну емісію» від 09.04.1992 р. № 2259-XII, «Про первинну кредитну емісію Національного банку України на III та IV квартали 1994 року» від 23.09.1994 р. № 182/94-ВР, «Про первинну кредитну емісію Національного банку України у лютому 1995 р.» від 08.02.1995 р. № 42/95-ВР, укази Президента України «Про виключне право Банкотно-монетного двору Національного банку України», «Про реформу грошової системи України» від 07.11.1992 р., «Про грошову реформу в Україні» від 25.08.1996 р., «Про виключне право Національного банку України» від 28.09.2004 р., нормативні акти Національного банку України, видані в межах його повноважень стосовно зазначеної сфери, та інші.

На виконання положень Декларації про державний суверенітет України та ст. 6 Закону УРСР «Про економічну самостійність Української РСР» від 03.08.1991 р. № 142-XII п. 4 Постанови Верховної Ради УРСР «Про порядок введення в дію Закону УРСР «Про банки і банківську діяльність» від 20.03.1991 р. № 873-XII встановлено, що до введення в Україні власної національної грошової одиниці на території держави функціонуватиме загальносоюзна грошова система. Для захисту національного ринку Постановою Президії Верховної Ради України «Про введення в обіг на території республіки купонів багаторазового використання» від 09.09.1991 р. № 1519-XII була встановлена така вимога: при купівлі товарів на території України за готівку до радянських рублів потрібно було додавати таку ж суму українськими купонами багаторазового використання, які українські громадяни отримували разом із заробітною платою. Це певною мірою захищало національний споживчий ринок від вивозу українських товарів у інші країни — колишні радянські республіки, з якими тоді не був встановлений візовий режим перетину кордону.

Вперше в незалежній Україні впровадження власної грошової одиниці — українського карбованця було здійснено для захисту внутрішнього ринку з 23 години 12 листопада 1992 р. згідно з Указом Президента «Про реформу грошової системи України» від 07.11.1992 р. Оскільки тоді не було належної власної технічної бази для здійснення емісії грошей, представником українського карбованця в готівковому обороті виступав купон Національного банку України.

Дефіцитність Державного бюджету України, викликана кризовим станом економіки на початку 90-х рр. XX століття, спонукала Верховну Раду України до прийняття рішень щодо кредитної емісії грошей без будь-якого забезпечення. Постановою Верховної Ради України «Про надання дозволу Національному банку України на кредитну емісію» від 09.04.1992 р. № 2259-XII було надано дозвіл Національному банку України на кредитну емісію в загальній сумі 100 млрд крб. на фінансування видатків бюджету, що не покриваються доходами. Наданий кредит Кабінет Міністрів України мав повернути не пізніше I кварталу 1993 р.

У 1993 р. було здійснено грошові емісії згідно із спільними постановами Кабінету Міністрів та Національного банку України [6].

Згодом, у 1994 р., знову був здійснений такий захід згідно з Постановою Верховної Ради України «Про первинну кредитну емісію Національного банку України на III та IV квартали 1994 року» від 23.09.1994 р. № 182/94-ВР, відповідно до якої було встановлено граничний розмір кредитної емісії: станом на 01.10.1994 р. у розмірі 144 трлн крб.; станом на 01.01.1995 р. у розмірі 164,6 трлн крб.

У 1995 р. з врахуванням прогнозованого дефіциту Державного бюджету України Постановою Верховної Ради України «Про первинну кредитну емісію Національного банку України у лютому 1995 р.» від 08.02.1995 р. № 42/95-ВР було знову встановлено проведення кредитної емісії в обсязі 25 трлн крб., з яких 22,5 трлн крб. спрямовувались на покриття поточного дефіциту Державного бюджету України, а решту — 2,5 трлн крб. дозволялось спрямувати для продажу на кредитних аукціонах Національного банку України з метою поліпшення стану ліквідності банківської системи.

Емісія без покриття завжди викликає знецінення грошової одиниці — інфляцію. Кредитні емісії, здійснювані без забезпечення відповідно до постанов Верховної Ради України для покриття дефіцитності Державного бюджету, спричинили таку інфляцію у державі, що гроші перестали виконувати такі функції, як загальний еквівалент, засіб накопичення тощо. Навіть облік господарських операцій на рахунках був ускладнений (важко вести облік у млн., трлн і т.п.). Стало очевидним, що далі застосовувати такі непопулярні засоби, як кредитні емісії, не можна. Потрібно було проведення грошової реформи, що й було здійснено відповідно до Указу Президента України «Про грошову реформу в Україні» від 25.08.1996 р.

Повноцінна національна валюта України — гривня була визначена Конституцією України і введена в обіг у вересні 1996 р. Емісію її здійснює Національний банк України. Національна валюта емітується у вигляді банкнот та монет. Банкноти випускаються номіналом у 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100, 200 гривень; монети — у 1, 2, 5, 10, 25, 50 копійок та 1 гривня.

Для вшанування історичного минулого України передбачено право Національного банку на випуск ювілейних та пам'ятних монет на честь

знаменних дат та подій, що відіграли значну роль в історії України [3]. Емітовані Національним банком ювілейні та пам'ятні монети є дійсними законними платіжними засобами України та обов'язкові до приймання за їх номінальною вартістю по будь-яких платежах та для зарахування на банківські рахунки, вклади та до переказів.

З прийняттям Закону України «Про Національний банк України» та нового Закону «Про банки і банківську діяльність» не передбачається можливість Верховної Ради приймати рішення щодо емісії грошових знаків для покриття бюджетних дефіцитів. Як вже було зазначено, монополне право на здійснення емісії національної валюти України та організацію її обігу належить виключно Національному банку України, який здійснює грошово-кредитну політику держави. Емісії проводяться згідно з відповідними рішеннями Правління Національного банку [7].

Крім зазначених вище законів та підзаконних актів, здійснення емісійної діяльності регулюється й іншими відповідними нормативно-правовими актами, які у сукупності становлять емісійне законодавство.

Поняття емісійної діяльності держави було сформульовано К. С. Бельським, який охарактеризував її як діяльність держави по організації (управлінню) грошового обігу у країні, основу на правових нормах, що містяться виключно у законах та підзаконних актах федерального значення [1, с. 49]. Така дефініція запропонована відомим вченим з урахуванням державного устрою Російської Федерації.

Аналізуючи правовий зміст грошової емісії, Т. А. Латковська розглядає її як функцію центрального банку [4, с. 229–234].

Проаналізувавши наведені вище формулювання категорії «емісія» та змісту цього поняття, можна запропонувати визначення емісійної діяльності Національного банку України як здійснюваної відповідно до встановлених законом повноважень системи дій Національного банку України як єдиного емісійного центру держави по випуску та введенню в обіг грошових знаків як його безумовних зобов'язань, що забезпечуються усіма його активами.

Емісія грошей є не лише правом, а й обов'язком Національного банку України як єдиного емісійного центру держави. НБУ емітує грошові знаки і при здійсненні технічного обслуговування грошового обігу, поповнення його випущеними банкнотами на заміну зношених та пошкоджених, а також змінюючи дизайн банкнот та засоби їх захисту.

Для забезпечення стабільності національної грошової одиниці — гривні Національний банк України застосовує передбачені законом заходи, у тому числі і валютні інтервенції, впливаючи таким чином на курс гривні відносно іноземних валют.

Емісійна діяльність Національного банку України пов'язана з виникненням емісійних правовідносин, суб'єктами яких виступають: держава у особі уповноважених органів та юридичні та фізичні особи. Кожен із суб'єктів має певні права та обов'язки. До прав держави як емітента грошових знаків належать:

- проведення грошової реформи;
- встановлення виду національної валюти;
- встановлення видів грошей (готівкові, безготівкові, електронні);
- встановлення форм випуску банкнот та монет;
- встановлення номіналу грошових знаків, їх дизайну;
- змушування (примус) до використання емітованої національної валюти як єдиного законного платіжного засобу на території України;
- встановлення обмежень щодо використання готівкових грошових коштів для юридичних осіб — господарюючих суб'єктів та фізичних осіб — підприємців, оскільки таким чином зменшується обсяг готівкового грошового обігу і, відповідно, зменшується обсяг емісії;
- встановлення особливого режиму емісійної діяльності у надзвичайних умовах.

До обов'язків держави як суб'єкта емісійної діяльності стосовно грошової емісії належать:

- забезпечення стабільності емітованої національної валюти, її купівельної спроможності, її курсу щодо іноземних валют;
- забезпечення відповідного технічного стану емітованої національної валюти (виготовлення банкнот з високоякісного паперу, який при обігу зберігає свій вигляд та якості, монет — із певного металу або сплаву, що також при багаторазовому обігу зберігає якість грошей), своєчасної заміни зношених або пошкоджених грошових знаків;
- забезпечення відповідного захисту емітованої національної валюти від підробок, унеможливлення її фальсифікації.

Враховуючи, що основна функція грошей — їх можливість виконувати роль загального еквівалента, основним серед зазначених обов'язків держави є забезпечення відповідної купівельної спроможності емітованої національної валюти, тому що при її знеціненні вона не буде виконувати цю функцію. Лише стабільна валюта може повною мірою її виконувати.

До прав юридичних та фізичних осіб як суб'єктів емісійних правовідносин належить вибір форми використовуваних грошей, форм розрахунків.

До обов'язків юридичних та фізичних осіб належить використання емітованої державою національної валюти як єдиного законного платіжного засобу на території України; дотримання встановлених державою правил її використання та обмежень у випадках, встановлених законодавством.

Підсумовуючи викладене, можна зробити такі висновки:

- емісійна діяльність Національного банку України — це здійснювана відповідно до встановлених законом повноважень система дій Національного банку України як єдиного емісійного центру держави по випуску та введенню в обіг грошових знаків як його безумовних зобов'язань, що забезпечуються усіма його активами;
- здійснення Національним банком України емісійної діяльності спричиняє виникнення емісійних правовідносин, суб'єктами яких виступають:

держава в особі уповноважених органів та юридичні та фізичні особи. Кожен із суб'єктів має певні права та обов'язки, перелік яких сформульовано вище;

— одним із основних обов'язків Національного банку України як емітента грошових знаків є забезпечення стабільності національної валюти, її відповідної купівельної спроможності, оскільки лише у такому разі емітовані грошові знаки можуть виконувати основну функцію грошей.

Л і т е р а т у р а

1. Бельский К. С. Эмиссионное право как институт финансового права // Государство и право. — 2006. — № 5. — С. 49.
2. Завгородній А. Г., Вознюк Г. Л., Смовженко Т. С. Фінансовий словник. — 4-те вид. — К.: Т-во «Знання», КОО: Л.: Вид-во Львів. банк. ін-ту НБУ, 2002.
3. Інструкція про організацію виготовлення, випуску в обіг і реалізації пам'ятних монет України та сувенірної продукції, затверджена Постановою Правління Національного банку України № 8 від 14.01.2005 р.
4. Латковська Т. А. Фінансово-правові питання формування центральних та державних банків в Україні, країнах центральноєвропейської та англосаксонської систем права: Монографія. — О.: Юрид. л-ра, 2007.
5. Орлюк О. П. Банківське право: Навч. посіб. — К.: Юрінком Інтер, 2006.
6. Постанови Кабінету Міністрів України і Національного банку України:
від 17 вересня 1993 р. № 744 «Про первинну емісію Національного банку у III кварталі 1993 року»;
від 15 жовтня 1993 р. № 861 «Про первинну емісію Національного банку України в жовтні 1993 року»;
від 30 листопада 1993 р. № 972 «Про первинну емісію Національного банку України на IV квартал 1993 року».
7. Постанови Правління Національного банку України:
від 07.02.2005 р. № 28 «Про другий випуск банкнот номіналом 1 гривня (2005) зразка 2004 року», зареєстрована Мін'юстом України 10.02. 2005 р. за № 206/10486;
від 15.03.2005 р. № 74 «Про додатковий випуск у 2005 році банкнот номіналом 5 гривень зразка 2004 року», зареєстрована Мін'юстом України 17.03. 2005 р. за № 311/10591;
від 16.05.2005 р. № 173 «Про додатковий випуск у 2005 році банкнот номіналом 2, 10 і 20 гривень зразка 2003—2004 років», зареєстрована Мін'юстом України 25.05.2005 р. за № 571/10851;
від 29.09.2005 р. № 348 «Про додатковий випуск у 2005 році банкнот номіналом 50 гривень зразка 2004 року», зареєстрована Мін'юстом України 12.10.2005 р. за № 1187/11467;
від 21.07.2006 р. № 275 «Про додатковий випуск у 2006 році банкнот номіналом 10 гривень зразка 2004 року», зареєстрована Мін'юстом України 25.07.2006 р. за № 866/12740.
8. Финансовый словарь / А. А. Благодатин, Л. Ш. Лозовский, Б. А. Райзберг. — М.: ИНФРА—М., 2005.
9. Энциклопедический словарь / Изд.: Ф. А. Брокгаузъ, И. А. Эфронъ. — С.Пб.: Тип. Акц. Общ. Брокгаузъ-Эфронъ, 1904. — Т. XL.
10. <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D097%D0...>